

Gyökelmélet – gyökelvonalás

Minya Károly - 2014. 08. 27.

Az első mindenben kiemelkedő. Így a Czuczor–Fogarasi-szótár is, amely első az értelmező és (tegyük hozzá rögtön) etimológiai szótáraink sorában. Előzmények és elvi-módszertani tapasztalatok híján kellett hozzájárniuk a szerzőknek a munkához. A szótár értelmező része azonban így is nagyon értékes. Hat kötete, 110 784 szócikke jól szemlélteti a XIX. század közepének irodalmi és köznyelvi szókincsét. Ma is értékes forrásmunka. A szócikkek két részből állnak. 1. A szorosabb értelemben vett, jobbára ma is elfogadható, bár kissé régies, itt-ott kevésbé gördülékeny fogalmazású értelmezésből. 2. A szóeredeteztetés adataiból, illetőleg az ide kapcsolódó feltevésekből.

Tökéletes nagy szótárnak a nyelv gyermekora, előmenetele, virágzása s megromlásának filozofiai történeteit kell magában foglalnia; ebből következik, hogy ily nemű szónak eredete kimutattassék, változásának, vagy talán hanyatlásának kora és okai kifejtessenek. (A magyar nyelv szótára I. 3.)

A szószármaztatások egy része nélkülözi a tudományos megalapozottságot. Ugyanis a szótár megírása idején a történeti-összehasonlító vizsgálat módszere még nem volt általánosan elterjedve. A szótárírók a nyelv „alaptörvényeit” a filozófiából igyekeztek megmagyarázni, sőt Fogarasi a betűk jelentését is vallotta (H. Bottyánfy–Horváth–Korompay–D. Mátai 1990: 16).

Az előadásra készülve, elolvasva az előző két konferencia előadáscímeit, illetve a másodiknak a teljes anyagát, egyrészt

arra a megállapításra jutottam, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár eredményeit egyrészt elhallgatták a későbbi szótárírók, másrészt a mű mintegy stigmát hordozza magán a már jól ismert vádat: egyes szóeredeztetéseinek a bizonytalanságait.

Megjegyeztetik, hogy ahol a szóeredet kétes, olyannak jelentessék ki a szótárban is; péld. tövis, mely többől, de túből is eredhetett, hihetőleg emebből, mert a tő inkább tompa, a tű hegyes. (A magyar nyelv szótára I. 3.)

Ugyanakkor már itt el kell mondani, hogy mint sok más esetben, itt sem helyénvaló az általánosítás: korántsem állítható minden egyes gyök kapcsán, hogy kifogásolható a származtatás, illetve a nyelvi jel motiváltóságának erőteljesebb érvényesítése. Erről Simoncsics is meggyőző: „Csak a legutóbbi időben jutottak el addig a szakma társadalmilag érzékeny, a mások szempontjaira is figyelő művelői, hogy felülvizsgálják a nyelvi jel önkényességének mindenhatóságára alapozó tézist. Úgy találták, hogy bizonyos megszorítások mellett helye van a »természetesség«, a nyelvi jel motiváltsága elvének is. Tudománytörténeti szempontból tekintve ezt a fordulatot, mondhatjuk, hogy most jött el az ideje annak, hogy ezt a

másik elvet is érvényesíthessük a kutatásban. Megint másképp fogalmazva: ahogy a tudományban lenni szokott mind a nyelvi jel önkényességéből kiinduló összehasonlító módszer által földerített történeti kép, mind a szigorúan leíró szempontú strukturális rendszer további finomításra szorul, újabb szempontok bevonását igényli. Egyik ilyen szempont a nyelvi jel motiváltságának figyelembevétele – ott, ahol ez jelentkezik. Ezt a szempontot ugyanazzal a módszertani szigorúsággal kell érvényesíteni, mint a korábbi másikat, hogy a magyarázat logikailag megalapozott és koherens legyen, s hogy a korábbi eredményekhez illeszkedhessék” (Simoncsics 2010: 10).

Érdeemes egyetlen szócikket, illetve gyököt kiemelni. Legyen ez a *fiz*! Íme, a következőképpen szerepel a Czuczor–Fogarasiiban:

fiz

elvont gyök, melyből *fizet*, (némely tájakon: *fűzet*), és származékai erednek. Eredetére nézve *fe-iz*, am. feloszt, ízekre oszt, (másképen: *fűz*), vagyis számlál.(Feltaláltatik rokon betűkkel a latin: *pendo*, *pensio*, *pisetum* szókban is.)

A Zaicz-féle Etimológiai szótárban pedig a következőképpen:

fizet

[13. század eleje (?), 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. A *fűz* ige *fiz* alakváltozatának *-t* műveltető képzősszármazéka, egyben a *fűzet* ige szóhasadásos párja. A szó igen régi lehet, és a halász-vadász életmód árucseré-kereskedelméhez kapcsolódhat. Áruátvétel alkalmával állatbőrökkel fizettek, melyeket felfűzve tároltak. [...] Hasonló jelentésfejlődésre, illetve

szóhasadásra más nyelvekben is akad példa, vö. latin *solvere* 'old; fizet', mordvin *pondo-* 'foltoz; fizet'. 2. Iráni jövevényszó magyar képzéssel, a tőre vö. *oszét fīd-*, *fed-* 'fizet'. A szó belseji *d* > *z* hangfejlődésre vö. *bűz*, *nemez*. A szóvégi *-t* valószínűleg mozzanatos igeképző. Az átadó nyelv közelebbről nem határozható meg, szarmata vagy szkíta kereskedő népektől vehettük át. [...]

Mint látható, korántsem nagy a különbség.

A szótár fogadtatásával, jelenkori megítélésével kapcsolatban tudományos türelem és tolerancia szükségeltetik. Balázs szerint: „A tudomány sohasem lehet lezárt. A »végérvényesen bizonyított« tételek minden esetben rövidlátásról tettek tanúbizonyságot” (Balázs 2013: 55). Erre rímel Bencze véleménye, aki Némethre is hivatkozva mondja: bár Czuczornak és Fogarasinak vannak félresikerült és ihlető elvei, gyakorlata, ugyanakkor viszont a tudományos megállapítások nem véglegesek, nem biztosak. „Csőlátású magabiztosságról árulkodik, amikor a tudós nem jelöli meg állításainak bizonyossági fokát, illetve összemossa a biztosat a kevésbé biztossal, a valószínűt a lehetőséggel, vagy eltolja eggyel a bizonyossági fokot, tehát a lehetőséget biztosnak minősíti stb. (Bencze 1993: 1231 – 5). Nagyon fontos tehát a skaláris értékelése az etimológiáknak, mint ahogy azt Villó Ildikó a különböző megnyilvánulások, szabályalkalmazások során alkalmazta: egy nagyon jó, kevésbé jó, jó, még éppen elfogadható, rossz stb. tengely mentén minősíthetők (Villó 1992: 18).

Balázs Géza igen sok szempontból közelítette meg a gyök fogalmát, a gyök kutatását: a hálózatelmélet szempontjából, a szóhasadás szempontjából, a névhálózatok szempontjából

többek között (Balázs 2013. 47–59). Szeretném e sort még egyvel kiegészíteni, természetesen lexikológiai, alaktani oldalról, mégpedig a leginkább a nyelvújítás korából megismert gyökelvonás ritkább szóalkotási módja felől is. A szó-, illetve gyökelvonás az a jelenség, amikor egy már meglévő szóból újat alkotunk oly módon, hogy elhagyjuk a valódi vagy annak vélt képzőjét. Ez a szótőnek kikövetkeztetett szórész aztán elterjed. A létrejött szó szófaja többségében eltér az eredeti szóétól. Például *tapsol* > *taps*. Béres Erzsébet (2009: 13–19) különböző szempontokból vizsgálta az elvonással keletkezett szavakat. A kronológia alapján elmondható, hogy a legtöbb a XVIII. és a XIX. század folyamán került be. Az alapszó eredete szerint a szóelvonás a leggyakrabban az eredeti ősi, valamint belső keletkezésű szavakból történt. Leginkább az *-l* és *-g* igeképzőt választották le a szó végéről, és főnév keletkezett. Például: *mosolyog* > *mosoly*. Ugyanakkor a belső keletkezésű alapszavak körében a legnagyobb részt a hangutánzó-hangfestő szavak tették ki: *ficánkol* > *ficánk*, *buggyog* > *buggy* stb. Tehát a motivált szavaké – tegyük hozzá rögvest, s ez számunkra abból a szempontból fontos, hogy Czuczor és Fogarasi a gyökelmélete kidolgozásával a konvencióról a motiváltságra helyezte a hangsúlyt a hangalak és jelentés viszonyát illetően.

Itt kell megemlíteni még egy szempontot megemlíteni a különböző szóalkotások kapcsán, így az elvonás kapcsán is: az analógiáét. Nagy Zoltán (2012) úgy véli, hogy „a nyelv analógiás felfogásának elméleti keretei csak a legutóbbi évtizedben fogalmazódtak meg explicit módon a magyar szakirodalomban, ennek ellenére ez a szemléletmód egyáltalán nem előzmények nélkül való. Ugyan meglehetősen naiv módon, de ilyen szellemben szerkesztette meg szótárát Czuczor Gergely és Fogarasi János. Így érthető, hogy a későbbi irányzatok szemléletétől radikálisan eltérő volta miatt

a 20. század nyelvésze nem tudott sem elméleti, sem gyakorlati tekintetben mit kezdeni vele. Ennek ellenére a kritika elismeri, hogy a 19. század második felének kiemelkedő teljesítménye A magyar nyelv szótára, amely nem pusztán értelmező szótár, hanem az etimológia tekintetében is eligazítást nyújt.”

Visszatérve a gyökelvonásra, magam is foglalkoztam egy tanulmány erejéig az elvonással mint ritkább szóalkotási móddal, bár elsősorban az összetett igével. (Klasszikus példája a *gyorsírás* összetett főnévből elvont *gyorsír.*) Szokatlansága abból fakad, hogy ebben az esetben a szóalkotás során nem hozzáteszünk valamit a tőszóhoz, képzőt vagy összetételi utótagot, hanem éppen ellenkezőleg: elveszünk belőle valamit, a képzőnek ítélt végződést. A *blamál* igéből lett *blama*, az *ugraburálból* *ugrabugra*. E tanulmányomban a *dacos* szóról az elvonás kapcsán ekképpen írtam.

„E szóalkotási mód láttán laikusként sokan vélekedhetnek úgy, miért ne lehetett volna ez a folyamat fordítva, azaz pl. a *dac* volt meg először, s ebből lett a képzett *dacos*. Ennek cáfolatáról meggyőződhetünk az etimológiai szótárból: a *dacos* első előfordulása 1423, a *dac* szóé pedig 1816. Bizonyítékul szolgálhatnak olyan szavak is, amelyek hasonlóképpen részt vehettek volna ebben a folyamatban, de ez mégsem történt meg. Nem lett a *lehel* ige főnévi származéka a *leh*, mint a *rajzol* igéből a *rajz*, hanem egy képzett alak keletkezett: *lehelet*” (Minya 1997: 283).

Most már tudom, hibáztam, nem néztem meg a Czuczor–Fogarasi, amelyben a következő szócikk található:

leh, *fn* Állati gyöngéd fuvalmú hang, melyet a tüdőnek rendes állapotú mozgása okoz, midőn a torkon a levegőt majd kitolja, majd beszívja. Ez által ismerni meg, ha él-e az állat

vagy nem. Élénkebb mozgást fejez ki a *lih*, melyből *liheg* am. fáradtan lehel; [...] Lényeges alkotó része a toroktüdőhang *h*, az *l* pedig a nyelv mozgását fejezi ki. Származékai: *lehel*, *leheg*, *lehelés*, *lehelet*. [...] Legszorosb fogalmi és hangrokonságban van vele: *lélek* (= lehel-ek) v. röviden *lelk*, melyet az ősz magyar a *leh*-hel azonosított [...]

A Zaicz Gábor szerkesztette Etimológiai szótárban pedig a következő áll:

lehel [1416 u.] Származékszó, a hangutánzó eredetű régi nyelvi *leh* 'lehel' ige [1416 u.] *-l* gyakorító képzős származéka. A *leh* szótó összefügghet a *liheg*, és hangrendi párhuzam alapján a *lohad*, *lohol* igék töveivel, vö. még *léha*.

Tehát nem lehet elvonni a *leh* tövet, mivel az már létezett. Azaz bizonyítékul akartam szolgálni az elvonáshoz egy olyan főnévvel, amelyet virtuálisan vontam el, holott ezt nem is kellett volna, mivel már maga a gyök már megvolt. A gyökelvonás és a gyökelmélet bizonyos szempontból ellentétes irányú folyamatot takar. A gyökelvonás szótó létrehozását jelenti, míg a gyökelmélet eleve létező gyök megkeresését. Ez újabb kérdéseket vet fel: hol a határ a gyökelvonás, illetve a gyökelmélet között? Létezik-e? Ha igen, mekkora mennyiségben? Mindezek megválaszolásához a Czuczor–Fogarasi teljes gyökkészletének az átvizsgálására volna szükség.

Még meg kell jegyezni, hogy a nyelvújítás idejében volt a szóalkotásnak kedvelt módja a hírhedt gyökelvonás. E szóalkotási mód többek között Adámi Mihálynak, a bécsi katonai akadémia tanítójának volt köszönhető, aki a nem magyar anyanyelvű tisztjelöltek számára írt nyelvtanának szójegyzékében szótöveket sorolt fel, amelyekhez képzők csatolhatók, például az *av* szótó szerinte valami bűz jelentésű, képzett alakja az *avas*. Alaktani ismeretei nem voltak olyan

mélyek, hogy tudhatta volna, hogy ez a régi jelentésben álló ó szótő, amely többalakú névszótő, ó-t a-val váltakoztató, mint a jó-javak. Az av gyök, illetve passzív tő nem szerepel a Czuczor–Fogarasiában.

Végezetül ismét Simoncsicsot idézve: „Nem csupán terjedelmét és anyagát tekintve tiszteletre méltó ez a teljesítmény ez a szótár, hanem a vállalkozás sokoldalúsága miatt is, mert négy-öt fajta szótár is található benne (értelmező, etimológiai, onomasztikai, történeti és tájszótár), amikhez számos, sok nyelvre kitekintő – estenként igen invenciózus – nyelvtani magyarázat járul még (Simoncsics 2010: 5). Ezenkívül csodás néprajzi kincsestár.

Mindezt igazolják a szótár első kötetének az Előbeszédében olvasható gondolatok:

A szótárban mindazáltal az egyes szóknál megjegyztessék, melyik új, régi vagy avult szó, melyek helyes vagy helytelen alkotásúak, vidékiek vagy közsokásbeliek s országosak. (3.)

A szótárírók azonban itt se felejtsek, hogy a nyelvnek és szavainak nem alkotói, csak történetírói; különben pedig a jót javallni, a rosszat kárhoztatni lehet is, kell is. (4)

Sőt neologizmuszótárnak is tekinthető:

Mi a classicus írókat illeti, azoknak használása által az új szó bizonyos polgári just nyer, azért is efféle szókat a szótárból ki nem szabad hagyni. (3)

Az új szók közül felvétessenek mind azok, ha helytelen alkotásúak is, melyek classicus írók által használtattak, vagy köz divatba. (3)

Ugyanakkor a nyelvművelő szótár feladatait is vállalták.

Az idegen szók közül tehát csak azokat kell felvennünk, melyek nyelvünkben régen meggyökeresze, s átalakítva vannak, s

minden köz embertől érthetők. (3)

A konferenciák és a kutatás további irányát abban jelölhetjük meg, mint már említettem, hogy a CzF-ban minden egyes gyök etimológiáját megvizsgáljuk, s szembesítjük, hogy mennyire helytállóak a mai ismereteink alapján. Valószínűleg kiderülhetne: korántsem olyan hírhedt szófejtő szótár, mint ahogy egyesek azt vélik. Teljesen egyetérthetünk Kiss Gábor gondolataival: „A szótárszerkesztő páros nyelvszemlélete ma is invenciózusan, megtermékenyítőleg hathat magyar nyelvünk vizsgálatára és ezen belül szókincsünk történetének feltárására” (Kiss 2010: 13).

Szakirodalom

Balázs Géza 2013. A nyelvtörténet kiterjesztése. Elméleti és módszertani következtetések a Czuczor–Fogarasi-szótár nyomán. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia*. Magyar Művészeti Akadémia. 47–59.

Bencze Lóránt 1993. „Hungarians Have a Lot of Cultivated Lands” (Ibn Rusta). On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I–III. Szerk. Békési Imre et. al. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft. Budapest – Szeged. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások. Szeged, 1991. augusztus 12–16. III. köt. 1231–5.

Bencze Lóránt 2013. Omnes leones leonizare. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia*. Magyar Művészeti Akadémia. 25.

H. Bottyánfy Éva–Horváth Mária–Korompay Klára–D. Máta Mária 1990: *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. Tankönyvkiadó, Budapest, 16.

Kiss Gábor 2010. Előszó. In. Jankovicsné Tálás Anikó (szerk.): *Etimológiák, szóelemzések a Czuczor–Fogarasi szótárból*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 13.

Minya Károly 1997 Az elvonással keletkezett összetett ige mint neologizmus. *Magyar Nyelvőr*. 283.

Nagy Zoltán: *A szóelvonás a magyar nyelvészeti szakirodalomban, problémák és lehetőségek*.

<http://mnytud.arts.unideb.hu/tkny/publ/nagyzoltan2012.pdf>

Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei*. Doktori disszertáció. Kézirat.

Simoncsics Péter 2010: Előszó a Czuczor–Fogarasi szótár új kiadásához. In. Jankovicsné Tálás Anikó (szerk.): *Etimológiák, szóelemzések a Czuczor–Fogarasi szótárból*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 10.

Villó Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In. Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 18.

Nincs hozzászólás!

Your Email address will not be published.

Save my name, email, and website in this browser for the next time I comment.

Hozzászólás küldése

This site uses Akismet to reduce spam. **Learn how your comment data is processed.**

© 2025 e-nyelvmagazin.hu. All rights reserved.